

Мищенко М. Д.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ «ЕМОЦІЙНОГО ПОЛЯ» НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Статтю присвячено дослідженню емоційної складової національної свідомості, характеру впливу цієї складової на перебіг суспільних процесів. Автор показує, що у кожному суспільстві виробляються певні емоційні стереотипи реагування на суспільні події, які закріплюються соціокультурними нормами. З цього погляду в статті також здійснено аналіз процесів, які відбуваються в українському суспільстві.

Емоційний стан суспільства значною мірою визначає процеси, які в ньому відбуваються, впливаючи на формування суспільної, у тому числі й національної, свідомості. Як зазначав М. Бердяєв, «світ не є думка, як вважають філософи. Світ є пристрасть» [1]. «Теоретична свідомість не обов'язково бере участь у становленні та розвитку світорозуміння (або бере участь фрагментарно), тоді як соціальні самопочуття є необхідним елементом світорозуміння і одним з найдавніших способів формування спільноти», - пише Н. Соболева [2]. Згідно з Г. Лебоном, «ідеї можуть виявляти справжню дію на душу народів лише коли вони, після дуже повільної розробки, спустилися із рухомих сфер думки в ту стійку та несвідому царину почуттів, де виробляються мотиви наших вчинків. Вони утворюють тоді певним чином частину характеру і можуть впливати на поведінку» [3]. Адаже, як зазначає один з авторитетних фахівців у галузі дослідження емоцій К. Е. Ізард, «емоції утворюють основну мотиваційну систему людини» [4].

Е. Дюркгейм зауважує, що «подібно до індивідуального настрою, існує колективний настрої духу, який схиляє народ або в бік веселощів, або смутку, який примушує бачити предмети або в райдужних, або в похмурих барвах. Мало того, саме лише суспільство у змозі дати оцінку життя в цілому; окремих індивід тут не компетентний. Окрема людина знає лише саму себе і свій вузький обрій, її досвід надто обмежений для того, щоб служити основою для загальної оцінки. ...Страждання суспільства неминуче передаються і його членам; відчуття цілого неминуче передаються його складовим» [5].

Когнітивні та емоційні моделі реагування на соціальні події і процеси будуються на основі

певних світоглядних схем, світоглядних моделей, у рамках яких певні способи реагування на соціальні подразники виглядають обґрунтованими, логічними і, найчастіше, єдино можливими. Результатом є те, що емоційна реакція індивіда на зовнішні події виникає нібито мимоволі і сприймається ним як певна реальність, від його волі незалежна. Це є те, що К. Ясперс називав рефлексивними світосприймальними настановами, які віддзеркалюють дійсність крізь призму суб'єктивних переживань сприймаючого (див. [6]). Поширені у суспільстві ідеологічні концепції також здатні виступати такими світоглядними моделями, світоглядним обґрунтуванням соціальних емоцій.

При цьому емоційний стан суспільства не можна досліджувати лише як реакцію на об'єктивне соціальне становище індивідів та соціальних груп. Так, Н. Соболева пише про «існування нелінійного зв'язку між зміною реального становища соціального суб'єкта у системі суспільних координат і почуттєвого переживання цієї зміни. Інакше кажучи, суб'єктивна реальність трансформується за своїми власними законами, а зовсім не є таким собі різновидом кривого дзеркала, що, хоча й у спотвореному вигляді, проте передає кожний рух оригіналу» [7].

Як відомо, Г. Лебон вважав, що «кожному народу притаманний душевний устрій, так само, як і його анатомічні особливості, і від нього походять його почуття, його думки, його установи, його вірування та його мистецтва» [8]. Фактично те, що він називав «душевним устроєм», сьогодні ми називаємо менталітетом. Звичайно, ці ментальні стереотипи також не є вічними й зазнають змін. Крім того, можна говорити про менталітет чи «душевний устрій» не лише на-

родів, а й інших соціальних спільнот, що відрізняються за соціокультурними ознаками, особливостями світогляду та поширеними у їхньому середовищі ідеями.

Особливості менталітету пов'язані з певними емоційними стереотипами реагування індивідів та спільнот на соціальні події, стандартні соціальні ситуації. Ці стереотипи визначаються соціокультурними нормами, які, у свою чергу, пов'язані з певними світоглядними моделями, що виступають як світоглядне обґрунтування цих норм, на основі яких безпосередньо формуються ментальні та емоційні стереотипи реагування на події у соціумі та особистому житті.

Емоційні стереотипи реагування на події у суспільному житті закріплюються у тому числі й у мовних стереотипах. Уже на рівні формування певних «мовних кліше» носії тієї чи іншої мови переймають певні стереотипи світосприйняття та оцінки явищ дійсності. Як найпростіший приклад можна, скажімо, навести таке стереотипне для радянської дійсності словосполучення, розтиражоване засобами масової інформації, як «німецько-фашистські загарбники», що зумовило стійкий стереотип «німець = фашист» або, щонайменше, «цілком можливо, що фашист».

Це дозволяє В. Красних розглядати національну мову як прояву «ментально-лінгвального комплексу». «Мова є частина соціальної пам'яті, сукупність значень (не мовних), що становлять орієнтовну основу діяльності» [9]. Мова дає змогу передавати певні світоглядні настанови та соціальні настрої з покоління в покоління.

«Кожна людина володіє індивідуальним когнітивним простором (ІКП), набором колективних когнітивних просторів (ККП) тих соціумів, у які вона входить, і когнітивною базою (КБ) тієї національно-культурної спільноти, членом якої вона є. На національному рівні простір представлено «національним культурним простором», що розуміється як *інформаційно-емоційне* (курсив наш.- М. М.) («етнічне») поле, як сукупність усіх індивідуальних і когнітивних просторів, як усе різноманіття реально існуючих і потенційно можливих знань та уявлень носіїв національного ментально-лінгвального комплексу. ...Когнітивні простори і когнітивні бази формуються когнітивними структурами, які розуміються як змістовна форма кодування та зберігання інформації. Серед когнітивних структур виділяються феноменологічні (ФКС) і лінгвістичні когнітивні структури (ЛКС). ...ЛКС найбезпосеред-

нішим чином беруть участь у формуванні мовної картини світу, «матеріалом» формування (концептуальної, образної) картини світу служать у першу чергу ФКС. Останні мають (чи можуть мати) вербальну «оболонку», тобто виступають у парі з лінгвістичними» [10].

Отже, «мовна картина світу» відіграє істотну роль у формуванні ставлення індивіда до світу, до суспільних подій та явищ, до соціальних суб'єктів, у виділенні індивідом «соціальних типажів» та формуванні ставлення до них. Особливості мови різних соціальних та соціально-демографічних груп, наприклад молодіжного сленгу, значною мірою відображають особливості сприйняття та ставлення до соціальної реальності, ціннісні орієнтації цієї соціальної групи. Крім того, особливості мови представників групи «трансляють» стереотипи світосприйняття, світоставлення та світооцінювання і закріплюють їх у свідомості як членів цих груп, так і тих, хто до них не входить. Так, наприклад, поява у шістдесятих роках минулого століття молодіжного сленгу була спричинена появою нової феномену - «молодіжної субкультури», яку часто навіть називали «контркультурою», для якої було характерним заперечення багатьох соціальних норм «дорослого» суспільства. Молодіжний сленг соціалістичних країн Східної Європи, насичений англійськими словами, до того ж був відображенням кризи довіри молоді до «соціалістичних цінностей», що по суті було свідченням «початку кінця» соціалістичної суспільно-політичної системи.

У країнах з білінгвальним мовним середовищем, до яких належить і Україна, кожна з уживаних мов також має власні, відмінні від «мови-сусідки», лінгвістичні та феноменологічні когнітивні структури. Значною мірою проблема «референтності» тієї чи іншої мови в умовах білінгвізму, домінування чи деградації певного мовного середовища пов'язана насамперед із прихильністю громадян-білінгвів до феноменологічних когнітивних структур, які пов'язані з певною мовою.

Унаслідок більшої прихильності суб'єктів комунікації до ФКС, пов'язаних з певною мовою, вони все більше віддають перевагу цій мові, або відмовляючись від вживання «мови-сусідки», або залишаючи за нею обмежені сфери вжитку.

Пов'язаність певної мови з різними феноменологічними когнітивними структурами в Україні значною мірою зумовлюється відмінностями політичних орієнтацій населення регіонів, які

відрізняються домінуванням різних мов: української та російської. У результаті, як показують результати соціологічних опитувань, серед носіїв різних мов існують досить великі відмінності в суспільно-політичних орієнтаціях.

Феноменологічні когнітивні структури пов'язані з національною мовою. Є. Падучева з цього приводу пише: «Значення антропоцентричне, тобто відображає загальні властивості людської природи; більше того, воно етноцентричне, тобто орієнтоване на певний етнос. Не можна на природній мові описати «світ, який він є»: мова від початку задає своїм носіям певну картинку світу, причому кожна дана мова - свою» (цит. за [11]).

Можна віднести цю картину світу до розряду національних концептів. Національний концепт В. Красних визначає таким чином: «...найбільш загальна, максимально абстрагована, але конкретно репрезентовувана у (мовній) свідомості, піддана когнітивній обробці ідея "предмета" в сукупності всіх валентних зв'язків, позначених національно-культурним маркуванням» [12]. Загалом можна говорити про національно-культурний простір, у якому «існують» представники певного етносу чи нації. В. Красних характеризує його як «інформаційно-емоційне ("етнічне") поле, віртуальний і одночасно реальний простір, в якому людина існує та функціонує і який стає «відчутним» при зіткненні з явищами іншої культури» [13]. Звичайно, «відчутніш» він є не лише при зіткненні з явищами іншої культури, а й, наприклад, у ситуації, коли відбуваються швидкоплинні соціальні зміни, і, разом з тим, зміни «інформаційно-емоційного поля». На мою думку, В. Красних недаремно вживає тут словосполучення «інформаційно-емоційне», тим самим підкреслюючи, що емоційний стан суспільства значною мірою визначається «інформаційною базою», на якій ця емоційність ґрунтується. Як приклад можна навести помітне зниження рівня задоволеності населення Радянського Союзу різними аспектами свого життя в другій половині вісімдесятих років минулого століття. Це при тому, що «об'єктивні» показники рівня доходів та якості життя тоді не погіршувалися. Це можна пояснити лише різкою зміною тональності засобів масової інформації в зображенні радянських соціальних реалій - від «ми впереди планеті всей» до «хуже, чем у нас, нет, наверное, нигде». Тобто якщо ще в середині вісімдесятих років «соціально-нормативною реакцією» було «я всім задоволений» (причому таку відповідь необхідно було давати незалежно від реального власного

соціально-економічного становища), то вже через кілька років людина, яка подібне стверджувала, викликала підозри щодо своєї психічної повноцінності.

«Емоційні стереотипи» реагування на соціальну ситуацію закріплюються у соціальних міфологемах. Ці міфологеми відтворюються і транслуються через мистецтво, зокрема літературні твори. Адже основним покликанням мистецтва є саме прагнення вийти за рамки домінуючих на даний момент у суспільстві ментальних та емоційних стереотипів, формування нової «емоційної реальності», яка вступає у суперечність із реальністю «повсякденною». Х. Ортега-і-Гассет пише: «Мистецтво за сутністю своєю - ірреалізація. ...Сутність мистецтва - створення нової предметності, яка народжується лише від розриву та знищення реальних предметів. Тому мистецтво має подвійну ірреальність: по-перше, тому, що воно не реальне, його предмет - дещо нове, відмінне від реальності; а по-друге, тому, що цей новий естетичний предмет несе в собі як один із своїх елементів знищення реальності» [14].

Як приклад закріплення емоційних стереотипів сприйняття соціальної реальності у літературних творах можна навести різницю в емоційній тональності творів української літератури кінця XVIII - початку XIX століття (П. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко), для якої характерне позитивне, оптимістичне сприйняття сучасної авторам соціальної реальності, з творчістю Т. Шевченка і М. Вовчка, які створили образ, користуючись висловлюванням Г. Грабовича, «України-жертви». Чим зумовлена ця різниця?

У другій половині XVIII - на початку XIX сторіччя - у період, коли відбувалася остаточна ліквідація автономного устрою, та у перші десятиліття по тому, цей процес сприймався «лідерами громадської думки» України (якщо використовувати сучасний термін) доволі спокійно і переважно прихильно. Щоб переконатися у цьому, достатньо перечитати твори І. Котляревського чи Г. Квітки-Основ'яненка. Адже «Конотопська відьма» - не що інше, як сатиричне зображення «прогнилого» козацького устрою України, демонстрація «невідповідності часу» козацької адміністрації. «Енеїду» ж П. Котляревського можна розглядати як прозору алегорію процесу «інкорпорації», залучення козаків-троянців до імперії (у Вергілія - Римської, у Котляревського - «третьоримської», російської) після того, як Трою-Січ було перетворено на «купу гною» (погодьтеся, досить комічна характеристика

події, яку Т. Шевченко, а слідом за ним і українська громадська думка сприйматиме як національну трагедію). Вибір тематики І. Котляревським також не є випадковим, адже «Енеїда» Вергілія у тогочасній Росії мала статус «програмного» твору, покликаного виховувати «імперську» свідомість. «Героїчна поема Вергілія славить Римську імперію, переконує в тому, що Рим - друга Троя і його владі не буде кінця. Анхіз, батько Енея, звертається до своїх нащадків із заповітом: «Ти ж пам'ятай, громадянине римський, як правити світом. От де мистецтво твоє: в супокі тримати народи, милувати ширих підданців і вкрай завойовувати гордих...» [15].

Порівнюючи козаків із троянцями, які були одними із засновників Римської держави, І. Котляревський прозора натякає й на роль козаків-українців у творенні російської держави. Тобто фактично поет виступає тут «співцем інтеграції» України до складу Російської імперії як народу, котрий разом з росіянами творить її велич. «Енею, годі вже журитись, / Од його має розплодитись / Великий і завзятий рід, / Всім світом буде управляти, / По всіх усюдах воювати, / Підверне всіх собі під спід. / І римській поставить стіни, / В них буде жити, як в раю» [16].

При цьому соціальний ідеал І. Котляревського також є доволі однозначним. Досить лише пригадати зображення ним республіканців-французів: «Французи ж, давнії сіпаки, / Головоризирізниці, / Сі перевернуті в собаки, / Чужі щоб гризли маслаки. / Вони і на владику лають, / За горло всякого хватають, / Гризуться і поміж себе: / У них хто хитрий, той і старший, / І знай всім наминає парші, / Чуприну всякому скубе» [17].

«Ліберальне» кріпацтво досить прихильно зображується і сучасником І. Котляревського Г. Квітокою-Основ'яненком. У комедії «Сватання на Гончарівці» у ситуації, коли молода дівчина-козачка виходить заміж за кріпака, автор не бачить нічого поганого - все ж краще, ніж за придуркуватого сина заможного козака Стецька. Мине зовсім небагато часу, й інша українська письменниця, Марко Вовчок, в оповіданні «Козачка» зобразить подібну ситуацію як трагедію. Певною мірою Сотник у «Конотопській відмі» та Стецько у «Сватанні на Гончарівці» - уособлення виродження козацтва. А риси Стецька взагалі стали основою анекдотичного образу українця - недалекого, жадібного, егоїстичного.

Досить своєрідним є ставлення до козацтва і в І. Котляревського. Персонаж п'єси «Наталка Полтавка» Микола (підкреслю, персонаж пози-

тивний) так говорить про свої наміри піти до козаків-чорноморців: «Одважусь у пекло на три дні. Люблю я козаків за їх звичай: вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все ж не гуляють... Тільки там треба утайти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висовуватися. Та це невелика штука: і дурним не трудно прикинутися» [18]. Тобто, як бачимо, зображення козаків у І. Котляревського дуже далеке від образу козацтва як «ідеальної спільноти», створеного пізніше Т. Шевченком.

Соціально-національний міф, створений Т. Шевченком, значною мірою був виразом розчарування українців результатами «інтеграції» України до складу Російської імперії. Козаки для Т. Шевченка «не історичний, а міфологічний феномен. Вони представлені неісторично й існують тут не лише для того, щоб втілити минуле та його славу, а щоб розкрити глибинні істини українського існування й служити фундаментом для будівництва ідеального майбутнього» [19].

Саме це «далеке минуле» - ідеал козацької республіки, «вольної волі» - стало ідеологічною основою українського націоналізму. Ставлення ж до цих ідеологем значною мірою визначає і рівень національної самоідентифікації українців.

Разом з тим творчість Т. Шевченка, М. Вовчка та інших українських письменників середини та кінця XIX століття створила певний стереотип «негативної емоційної тональності» національної самосвідомості українців, схильність до сприйняття соціальної реальності в негативних тонах.

Це можна вважати природним для бездержавної нації, оскільки бачення світу через призму невдоволення є проявом усвідомлення неприйнятності існуючого стану речей і фактичним заклик до його зміни.

Однак тут існує небезпека «успадковування негативного емоційного поля», коли сформовані стереотипи рефлексії соціальної реальності і бачення спільнотою себе самої, передаючись із покоління в покоління, стають на перешкоді поступальному розвитку національної спільноти. Для такого типу свідомості характерне поєднання постійного пошуку «зовнішніх загроз» із «комплексом меншовартості».

Як приклад успадковування і постійного відтворення негативних емоційних стереотипів можна навести й особливості суспільної свідомості такої спільноти, як радянський народ. У «радянській» масовій свідомості образ «класового ворога» поступово набирав конкретних національних рис: білополякн, білоестонці, петлюрівці,

згодом білофіни, бандерівці, інші націоналісти, а разом з ними і космополіти, ще пізніше американські (британські, французькі) імперіалісти. За таких умов спільнота постійно повинна віднаходити для себе нового ворога, боротьба з яким створювала би підґрунтя для її консолідації.

Не можна сказати, що ситуація у більшості колишніх радянських республік після розвалу комуністичної системи докорінно змінилася. Не можна також сподіватися, що самі лише зміна суспільно-економічного ладу, здобуття незалежності чи навіть підвищення рівня життя (про яке,

до того ж, ще зарано говорити) можуть спричинити зміну «емоційного поля» національної спільноти. Адже для його зміни необхідне створення нової когнітивної бази національної свідомості, нових національних концептів, формування нової картини світу.

І провідну роль у формуванні такої нової картини світу має відіграти мистецтво, якщо пригадати слова Х. Ортега-і-Гассета про те, що саме мистецтво дозволяє нам вийти за рамки домінуючих на даний момент у суспільстві ментальних та емоційних стереотипів.

1. Бердяев Н. А. Самопознание (опит философской автобиографии).- М.: Книга, 1991.- С. 12.
2. Соболева Н. І. Соціологія суб'єктивної реальності.— К.: Інститут соціології НАН України, 2002.- С. 128.
3. Лебон Г. Психология толп // Психология толп.— М.: ИП-т психологин РАН, «КСП+», 1998.- С. 93.
4. Мзард К. Е. Эмоции человека.— М.: Издательство Московского университета, 1980.- С. 15.
5. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд.- СПб., Изд-во П. П. Карбасникова, 1912.- С. 274.
6. Jaspers K. Psychologie der weltanschauungen.- Berlin: Springer, 1925.
7. Соболева Н. І. Цит. праця.- С. 128.
8. Лебон Г. Цит. праця.- С. 18.
9. Красних В. В. Этнопсихолінгвістика її лінгвокультурологія.- М.: Гнозис, 2002.- С. 11-12.
10. Там само. - С. 23-24.
11. Там само.- С. 161.
12. Там само.- С. 184.
13. Там само.- С. 206.
14. Ортега-и-Гассет Х. Зетстика. Философия культуры.— М.: Наука, 1991.- С. 111.
15. Яременко В. Біля колиски нової української літератури // Котляревський І. Твори.— К.: Молодь, 1965.- С. 10.
16. Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Твори.— К.: Молодь, 1965.- С. 107.
17. Там само.- С. 115.
18. Котляревський І. Наталка Полтавка // Котляревський І. Твори.- К.: Молодь, 1965.- С. 248.
19. Грабович Г. Поет як міфотворець: семантика символів утворчості Тараса Шевченка.— К.: Часопис «Критика», 1998.- С. 142.

M. Mischenko

SOCIO-CULTURAL FACTORS IN FORMING «EMOTIONAL FIELD» OF NATIONAL CONSCIOUSNESS

This article is dedicated to the study of emotional component of national consciousness, nature of this component's influence on a development of social processes. As author demonstrates, emotional stereotypes of responding to the social events shaped in every society are consolidated by socio-cultural norms. The processes that take place in Ukrainian society are also analyzed from this standpoint.